

KRISZTUSBAN ÚJ TEREMTÉS

Pál Krisztus-miszticizmusának néhány szótériológiai metszéspontja

Jasper-Makay Emese

ORCID: 0009-0000-8886-3027

DOI: 10.56037/978-963-646-400-4.04

Evangelikus Hittudományi Egyetem
tanársegéd, doktorandusz
E-mail: emese.makay1@gmail.com

A tanulmányban a páli szótériológia néhány sarokpontjáról gondolkodunk. Mivel az „új teremtés” teológiai diskurzusa nem ölelhető fel egyetlen tanulmány keretében, ezért vizsgálódásunk vonalvezetője a Krisztus-tapasztalás misztériuma. Ehhez a miszticizmus, misztikus stb. szavakkal közelítünk – követve James Dunnt –, aki szerint e szavak alkalmasak rá, hogy egyszerűen utaljanak arra, hogy ami Krisztusban (ἐν Χριστῷ) megtapasztalható, végső soron továbbra is titokzatos, enigmatikus és misztikus. A tanulmány 2Kor 5,17 páli kijelentésének három elemét járja körül, és szüksézáúan körvonalazza Pál epochális gondolkodását, ezt követően a páli nyelvezet egyik központi motívumának, az ἐν Χριστῷ (Krisztusban) kifejezésnek a tudományos diskurzusban kirajzolódó útját tekinti át. Végül a hívőnek mint „új teremtésnek” az antitetikus létezéséről és a Krisztusban megmutatkozó isteni ajándék (χάρις) inkongruenciájáról (összeférhetetlenség) gondolkodunk John M. G. Barclay ajándékperspektívája alapján.

Kulcsszavak: Pál / szótériológia / miszticizmus / ἐν Χριστῷ / új teremtés / inkongruencia

NEW CREATION IN CHRIST

Some Soteriological Intersections of Paul's Christ Mysticism

This paper reflects on some of the key points of Pauline soteriology. Since the theological discourse of the “new creation” cannot be covered in a single study, our investigation is guided by the mystery of the Christ experience. In approaching this mystery, we employ terms such as mysticism and mystical – following

James Dunn who suggests that these words are suitable for simply pointing to what is experienced “in Christ” (ἐν Χριστῷ) yet remains ultimately mysterious, enigmatic, and mystical. The paper explores three elements of Paul’s statement in 2 Corinthians 5:17 and outlines his epochal way of thinking. It then traces the scholarly reception and trajectory of one of the central motifs in Pauline language – namely, the expression “in Christ” (ἐν Χριστῷ). Finally, the paper reflects on the antithetical existence of the believer as “new creation” and the incongruity (incompatibility) of the divine gift (χάρις) revealed in Christ, based on John M. G. Barclay’s gift perspective.

Keywords: Paul / soteriology / mysticism / ἐν Χριστῷ / new creation / incongruity

Bevezetés

Pál teológiáját és szótériológiáját (üdvözülésről szóló tanítását) protestáns megközelítésben jellemzően a megigazulástan felől értelmezték a reformáció óta. „Egyedül hit által” – idézi az *Ágostai hitvallás* Ambrosius egyházatyát (339–397) a VI. cikkben:¹ „Isten azt végezte, hogy aki Krisztusban hisz, az üdvözülni, és cselekedet nélkül, egyedül hittel, ingyen nyeri el a bűnök bocsánatát.” A 19. század végétől kezdődően azonban az igaznak nyilvánítás bírósági eljárást idéző rideg racionalizmusáról a vallás, a vallásosság, a hit érzelmi-tapasztalati oldalára helyeződött a hangsúly: a vallásos élmény került a figyelem középpontjába.² A Krisztusban való megigazulás által akadálytalan „hozzáférs” nyílik Istenhez. A metaforának ez a kultusz lényegére utaló vonása.³ Nem csupán státuszváltozás, hanem út és kiváltság együtt, mint amikor a kívül várakozót az a kiváltság éri, hogy a kamaráson keresztül bebocsátást nyer a király jelenlétébe.⁴ A tudományos diskurzus Pál miszticizmusa felé fordult.

A miszticizmus a vallási hajlam iránti érdeklődésből kiindulva kutatta azt a titokzatos kapcsolódást, amely „belső tapasztalatok révén, az észérvek közreműködése

¹ Reuss András megjegyzi: „Ez az első hely a hitvallásban, amikor egyházatyára hivatkozva érvel. Ez is annak bizonyága, hogy a reformáció nem új tanítást hozott. Ambrosius, (Szent) Ambrus (339–397), milánói püspök, az egyik legjelentősebb nyugati egyházatyája. Az idézet az ún. Ambrosiasterből, egy akkoriban még Ambrosiusnak tulajdonított, Pál apostol leveleihez írt ókori kommentárból való.” KK 2: 24. o.

² Lásd Friedrich Schleiermacher *A vallásról* című korszakalkotó írását, amely 1799-ben jelent meg.

³ DUNN 1998, 387. o. Lásd még: WOLTER 1974, 107–120. o.

⁴ DUNN 1998, 387. o. Lásd még uo., 247–248. o.

nélkül talál utat Istenhez”.⁵ Pálnál a hitre jutás élménye olyan világnézeti fordulatot jelentett, amelyet a kozmológiához kapcsolódó teremtés képeivel tudott leginkább megragadni.⁶ 2Kor 5,17-ben így olvassuk: „Ezért ha valaki Krisztusban van, új teremtés az: a régi elmúlt, és íme: új jött létre.” (ὥστε ἢ τις ἐν Χριστῷ, καὶ νῆ κτίσις τὰ ἀρχαῖα παρῆλθεν, ἰδοὺ γέγονεν καινά.) A következőkben a páli kijelentés három összetevőjét járjuk körbe.

„A régi elmúlt, és íme: új jött létre” – A páli epochális gondolkodás

Pál Jézus Krisztus evangéliumát az emberiség történelmének új korszakaként értelmezte. Ez az üdvösség korszaka, amelyet a Jézus halálában és feltámadásában lejátszódott teremtési aktus tart fenn. Jézus személyében egybefoglalta az emberiséget. Ez alapján Pál korszakokban való (epochális) gondolkodását James Dunn három megközelítésben jellemzi:⁷

1. Krisztusban a világkorszakok közötti átmenet érhető tetten mint Istennek a teremtésben és az emberiség történelmében való üdvszerző cselekedete. A bűn és a halál hatalma által jellemzett korszakot a kegyelem és a hit új korszaka váltotta fel.

2. Pál meggyőződése volt, hogy az első Ádámtól az utolsó Ádámig, a haláltól az életig tartó korszakos átmenetnek vissza kell tükröződnie az emberi életben egyéni és közösségi szinten is. A Rómaiakhoz írt levélben rendre ellentétpárokkal ábrázolja az átmenet személyes vetületét: például Ádám-korszak vs. Krisztus-korszak (Róm 5,12–21), élet a halál után egyéni élménye (6,3–4), özvegyesség vs. újraraházasodás (7,1–4), éjszaka vs. nappal (13,11–13). A Galata levélben a „jelenlegi gonosz világból (korszak)” való megszabadulásról ír (1,4), megtérését kinyilatkoztatásként (1,12.16), az új állapotot pedig „új teremtésként” értelmezi (6,15). Pálnál az „eszkatológiai jelen” határozza meg a perspektívát, amelyben egy új istentudat jön létre (1Kor 14,25), és amelyben az emberi megértést korlátozó „lepel” Krisztusban elvétetik (2Kor 3,14–18), az értékek és prioritások teljesen újrendeződnek (Fil 3,7–11). Ez a személyes életben lezajlott korszakváltás az erkölcsi és etikai értékrend átalakulásával jár (1Kor 6,9–11),

⁵ DEISSMANN 1912, 149. o.

⁶ Az elsődleges páli levelekben a teremtés (κτίσις) szó kilencszer fordul elő, hangsúlyosan a Római levélben: Róm 1,20; 8,19; 8,20; 8,21; 8,22; 8,39. Lásd még 2Kor 5,17; Gal 6,15. A vitatott páli levelek közül Kol 1,15.23-ban fordul elő kétszer. *Bibleworks* 10.

⁷ DUNN 1999, 318–319. o.

ennek megfelelően pedig a társadalmi identitás és a közösség átalakulásával is (keresztség, Krisztus teste).

3. Pál úgy gondolta, hogy a korszakváltás két lépcsőben zajlik le: volt egy kezdete (múlt idő), ugyanakkor folyamatos történelemről van szó (jelen idő). Ezt rituálisan az egyszeri megkeresztelés és az ismétlődő úrvacsora ünnepe fejezi ki.⁸

„Ezért ha valaki Krisztusban van” – Az ἐν Χριστῷ és a miszticizmus száz éve

Pál ezt az egyszerre nagyon személyes és kozmikus tapasztalást sajátos nyelvi kifejezésekkel igyekszik visszaadni leveleiben. Ezek közül kiemelkedő az ἐν Χριστῷ (Krisztusban) szófordulat, amelyet lépten-nyomon használ teológiai, szótériológiai, ekkleziológiai vagy etikai tartalomra utalva. Ez a sokrétű használat egyfelől nehezen érthetővé teszi számunkra Pált, mivel mintha mindenről ugyanúgy beszélne. Másfelől a perpozíció által plasztikussá tett nyelvi utalás ismerőssé és otthonossá teszi számunkra az értelem határain túlról integető tartalmat: mit jelent Krisztusban lenni.

A szófordulat vizsgálatával először Adolf Deissmann foglalkozott behatóan és inspirálóan a 19. század végén.⁹ Felfigyelt arra a jellegzetességre, hogy az ἐν prepozíció egy *személyt* jelölő datívusz egyes számban álló tárggyal kombinálva jelenik meg.¹⁰ Így a kifejezés pragmatikai szinten szétáradó energiája már a szintagmaszinttől kezdve jelentkezik.¹¹ Deissmann abból indult ki, hogy a prepozíciók alapjelentései mindig jelen vannak, mindig számításba kell venni azokat.¹² Az ἐν prepozíció alap-

⁸ Ezeknek az aspektusoknak ad hangsúlyt Pál a görög nyelv igei aspektusainak használatával (aoristos, imperfectum). Ehhez lásd MAYWALD–VAYER–MÉSZÁROS 2018. Ez a páli elgondolás nem felel meg a megigazulásnak úgy, mintha egy egyszeri és végérvényes esemény lenne, amelyet a megszentelődés követ, mintha az egy folyamatot leíró fogalom lenne. A hívők számára mindkét aspektus egyszerre érvényesül. DUNN 1999, 319. o.; bővebben uo. 461–499. o.

⁹ DEISSMANN 1892.

¹⁰ Lásd DEISSMANN 1892, 124–133. o. További példák: ἐν τῇ γυναικί, ἐν τῷ ἀδελφῷ (1Kor 7,14); ἐν τῷ Ἀδὰμ (1Kor 15,22).

¹¹ A szintagma fogalma: a szintagmák önálló fogalomjelölő lexémák [szavak] és/vagy mondatrészek grammatikai kapcsolatából létrejövő, létrehozható egységek, azaz szókapcsolatok, szó szerkezetek. A görög nyelvben az ἐν + Χριστῷ prepozíció és esetraggal ellátott alaptag, a magyar nyelvben a Krisztus + -ban raggal ellátott főnévi alaptag alkotja a határozói szókapcsolatot. In: A határozó, *Gépeskönyv*, https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/31Lakatos/Digi_TK_v2/Linkek/130-159.htm; továbbá Szintagmatan, *Gépeskönyv*, https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/31Lakatos/Digi_TK_v2/Szintagmatan/szint_es.htm.

¹² KÜHNER 1992 [1904] nyomán DEISSMANN 1892, 16–17. o.

jelentése locativusi, a „hol?” kérdésre felelő helyhatározói jelentés.¹³ Minden átvitt jelentést ebből az alapjelentésből kiindulva kell vizsgálni.¹⁴

Deissmann a bibliai és görög szövegvizsgálatok során többek között megállapította, hogy a szerkezet előfordul például „forenzikus” (törvényszéki) jelentésben:¹⁵ egy döntést vagy ítéletet egy bírói testület által vagy „egy személyben” hoznak meg, illetve „pszichológiai” jelentésben: az erő, hatalom a személyen belül van, ahol a pszichikai folyamatok zajlanak.¹⁶ Deissmann vizsgálta a héberől görög nyelvre történt fordítások sajátosságait is,¹⁷ és végül úgy értékelte, hogy Pál sajátos teológiai szakszót alkotott meg egy, a maga jellegzetességével már korábban életre kelt nyelvi szerkezet felhasználásával.¹⁸

Deissmann-nal együtt többen¹⁹ úgy vélték, hogy az ἐν Χριστῷ kifejezés egy világelemlre vagy szférára utal: „Krisztus az az elem, amelyben a keresztény benne él, és amelyben a sajátosan keresztény élet minden manifesztációja megnyilvánul.”²⁰ Ugyanígy az ἐν Χριστῷ jelentésében közrejátszik, hogy Pál gyakran azonosítja Krisztust a πνεῦμα-val (1Kor 6,17; 15,45; 2Kor 3,17; Róm 8,9), amit az ἐν πνεύματι nyelvtani forma is mutat.²¹ Azzal együtt, hogy a kifejezés fordított

¹³ In: A határozók, *Gépeskönyv* (megtekintés: 2025. február 21.).

¹⁴ A prepozíció alapjelentéséhez vö. DOBSCHÜTZ 1922, 212–223. o. Ernst von Dobschütz vizsgálta, hogy az idői sémát hangsúlyozó, feltételezetten zsidó jellegzetességet miképpen szorította háttérbe a görög térbeli gondolkodás dominanciája a kora keresztény szövegekben. Úgy vélte, Pál számára, mint aki zsidó háttérből érkezik, a térbeli dimenzió nem volt meghatározó. A Χριστὸς ἐν ἐμοί változat erősebb hellenisztikus befolyást mutat az ἐν Χριστῷ-hoz képest. Mindkét esetben a közösséget szellemi közösségként kell felfogni.

¹⁵ PARISIUS (1958, 286–288. o.) tíz előfordulást állapított meg ebben a használatban: Róm 9,1; 1Kor 9,1–2; 11,11 [ἐν κυρίῳ]; 15,58; Gal 5,6; Kol 1,28; 3,18.20 [ἐν κυρίῳ]; 2Tim 3,12). A jelentést így határozta meg: „Krisztus előtt” vagy „Krisztus színe előtt”, Krisztus jelenlétében, „az ítélőszék előtt”.

¹⁶ DEISSMANN 1892, 17–32. o.

¹⁷ Deissmann úgy vélte, hogy Pálra inkább a profán görög nyelvhasználat volt jellemző, kivéve, amikor a LXX-ből kölcsönzött (BEYER 2024, 10. o.). Weiß némely szempontból éppen ellentétes eredményre jut, mint Deissmann (vö. WEISS 1896, 32–33. o.). Úgy vélte, hogy a pneumatikus-misztikus jelentés ritkább, mint ahogy Deissmann feltételezte, valamint a szerkezet nem vezethető le kizárólag a profán görög háttérből, hanem Pál gyakran kölcsönzött a LXX-ből, és a héber ׀ instrumentális vagy alkalmi jelentései tükröződnek.

¹⁸ Schleiermacher nyomán DEISSMANN ezt „az egyedi keresztény gondolatok nyelvképző erejének” („sprachbildende Kraft eigentümlich christlicher Gedanken”) tulajdonította (1892, 70–71. o.). Lásd még MOULTON–MILLIGAN 1957, o. n.: „az ἐν visszaadta az Úr saját tanításában való [...] misztikus benne lakozás [indwelling] gondolatát.” BEYER 2024, 11. o.

¹⁹ DEISSMANN 1892, 73–77. o. Wessel A. van Hengelt és Bernardus A. Lasondert.

²⁰ Uo. 81–82. o.

²¹ Az ἐν πνεύματι-ról lásd bővebben BEYER 2024, 314–322. o. DUNN (1999, 425. o.) arra a következtetésre jut, hogy a Lélek ajándékának az elfogadása hangsúlyosabb szótériológiai motívum Pálnál, mint a Krisztusban való részvétel (participatio) motívuma: „A felkínált és az elfogadott Lélek az, ami

változata a Χριστὸς ἐν τινι, a megfigyelések Deissmann számára a szó szerinti, konkrét helyhatározói értelmezést erősítették az átvitt értelmezéssel szemben. Mivel a πνεῦμα-ra a korban úgy gondoltak, mint egyfajta életadó, vitalizáló matériára,²² ezért a Krisztusban lenni olyan, mint amikor a levegő benne van az emberben, és az ember a levegőben, a levegő közegében van.

„Ahogyan az élet levegője, amelyet belélegzünk, »bennünk« van, és betölt minket, és ugyanakkor mi ebben a levegőben élünk és lélegzünk, úgy van ez Pál apostol Krisztussal való közösségével is: Krisztus benne, ő pedig Krisztusban.”²³

Johannes Weiß – Deissmann eredményeit finomítva²⁴ – további jelentéscsoportokat állapított meg az ἐν szerkezet használatában. Némely esetben az ἐν bizonyos igék (καυχάομαι, πέποιθα, ἐλπίζω) kötelező vonzataként jelenik meg;²⁵ ilyenkor a jelentése ’azért, mert’, ’azon az alapon, hogy’. Ezzel a jelentéssel találkozunk például a Krisztusban elérhető üdvajándékok említésekor (2Kor 1,19–20; Gal 2,4). Hasonlóságot mutat ezzel az inkluzív (inclusive) vagy átfogó (comprehensive) használat: az üdvajándékok együtt járnak Krisztussal, azaz a jelentés „ennek eredményeképpen” (tudniillik a Krisztusban való lét eredményeképpen – Róm 8,39). Máskor a megszólítottak közösségére utal: a keresztények azok, akik Krisztusban vannak (Róm 16,7; Gal 1,22: ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Ἰουδαίας ταῖς ἐν Χριστῷ).²⁶

Pál vallásosságát sajátos meggyőződése, Krisztus-tapasztalata és -kapcsolata alakította, szembeállítva őt korának vallási tanaival. Ennek alapján úgy tűnhetett,

meghatározza az életét és az életmódját a kereszténynek.” Lásd még WHITELEY 1964, 125. o.: „Az a tanítás, miszerint a Lélek minden kereszténynek adatott, alapvető tanításnak tekinthető, amelyre Szent Pál a Lélekről szóló összes többi kijelentése épül.” Vö. CERFAUX 1967, 310. o.: „A keresztény elsődleges jellemzője az Isten Lelkében való részvétel.”

²² DUNN (1998, 428–429. o.) megemlíti a héber *ruach* fogalmát, amivel a vitalitás alapvető élményének megfogalmazását kísérelték meg. A zsidó felfogás szerint a *ruach* az élet lehelete, Istentől származó élet-erő. A szél sajátossága, hogy bizonyos körülmények között megelevenedik, illetve megelevenítő erővel bír, miközben láthatatlan, olykor pedig félelmetes. A szó maga onomatopoétikus, azaz a kiejtése megegyezik a jelentésével. Így a *ruach* szó és fogalom a titokzatos, másfajta erő analóg tapasztalatainak jelölésévé vált, beleértve magának az élet mininózus minőségének az érzését is. Lásd még CONGAR 1997, 5–15. o.

²³ DEISSMANN 1892, 84–97. o.; 1912, 128. o.

²⁴ WEISS kifogásolta Deissmann általánosító kategorizálását, és az egyes előfordulásokat árnyaltabban vizsgálta (1917, 7–33. o.).

²⁵ Weiß-szel egyetértve: BÖHLIG 1914, 170–175. o. „Az igék egy csoportjával együtt állva az ἐν misztikus-locativusi használatát látjuk, különösen a περιπατέω, στηκω igék esetében.”

²⁶ Lásd még Róm 16,11-ben is mint a keresztény gyülekezethez tartozók tágabb köre (BÖHLIG 1914, 172. o.). Böhligh árnyalta, hogy bizonyos esetekben a belső körhöz való tartozást is kifejezte, amennyiben az Úrnak való szolgálatról van szó, pl. 1Kor 7,22; 15,58; Ef 4,1. BEYER 2024, 17. o.

hogy Pál vallásossága rokonságot mutat a misztikus háttérrel.²⁷ Emiatt Deissmann a „Krisztus-miszticizmus” megnevezést félrevezetőnek tartotta,²⁸ és megalkotta a *Christ-Innigkeit*²⁹ fogalmát. Ez „Krisztus-intimitást”, Krisztussal való bensőségeséget jelent. Pál számára Krisztus nem csupán történeti személy, hanem a megdicsőült Úr (zsidó háttérű gondolat), aki egyszersmind jelenvaló a πνεῦμα által (hellenisztikus-misztikus háttérű elképzelés, vö. 1Kor 6,17; 15,45; 2Kor 3,17).³⁰ Abban mindketten egyetértettek Weiß-szel, hogy Pál sajátosan alkalmazta az ἐν prepozíciós szerkezetet, és felhasználta a Septuagintában misztikus értelemben már megjelenő ἐν θεῷ és ἐν κυρίῳ kifejezéseket, valamint a hellén örökséget is.³¹ „A Damaszkusz által ihletett ἐν Χριστῷ jelszó, úgy tűnik, a régi szent formula, az ἐν θεῷ plasztikusabb helyettesítője.”³² Az ἐν Χριστῷ „eredeti páli jelszó”, „az ő kereszténységének jelszava”, „a keresztyén és az élő pneumatikus Krisztus között elképzelhető legbensőségebb közösség sajátosan páli kifejezése”.³³

Wilhelm Bousset Pál Krisztus-miszticizmusára reflektálva a *Christusfrömmigkeit* (Krisztus iránti odaadás) szóval határozza meg azt a „rendkívül intenzív érzést”, amely „a megdicsőült Úrral való bensőséges összetartozás és szellemi kapcsolat” jellemzőjeként jelenik meg az apostolnál az ἐν κυρίῳ (Χριστῷ) εἶναι kifejezésben:

„Pál számára Krisztus a földöntúli erő, amely támogatja és jelenlétével betölti egész életét. Az apostol Krisztus iránti odaadása egyetlen nagy, állandóan visszatérő formu-

²⁷ 1917-ben WEISS arra a következtetésre jutott, hogy az ἐν Χριστῷ misztikus háttérű gondolatkörből származik, és a kereszteleési formula εἰς Χριστόν kifejezésből vezethető le (359–362. o.).

²⁸ A vallási eksztázisnál ugyanis Pál esetében fontosabb az etika (1Kor 13,1–3): „A Krisztus-miszticizmus nála inkább izzó parázs, mint lobogó láng.” DEISSMANN 1892, 98. o.

²⁹ DEISSMANN 1912, 107–124. o., különösen 111–112. o. Lásd még DELIEUTRAZ 1899, 7–21. o. Vö. SOMMERLATH 1927, 91–99. o.

³⁰ BEYER 2024, 13. o. Traugot Schmidt (1913) is az ἐν Χριστῷ és az ἐν πνεύματι megfeleltetését vallotta. Ez utóbbit a LXX-ből, az ἐν θεῷ εἶναι-t pedig a hellenisztikus miszticizmusból (pl. Kol 3,3) származtatta, és úgy vélte, hogy a kettő együtt adja az ἐν Χριστῷ gyökereit. Így az ἐν Χριστῷ-t Krisztussal való misztikus egyesülésként („mystisches Einswerden [...] mit Christus”) értelmezte. SCHMIDT 1913, 30. o.; bővebben 12–35. o.

³¹ Uo. Lásd még BÖHLIG 1914, 170–175. o. szerint a LXX és a hellenisztikus zsidó irodalom a κύριος szót Isten megnevezésére használta, nem a Messiásra. Így a megtérő pogányság Krisztusra nem a Messiás szót, hanem a κύριος-t használta. A Messiás így vált κύριος-szá, JHVH megfelelőjévé. Böhlig úgy véli, hogy végső soron az ἐν κυρίῳ kultikus kifejezés, a LXX-ből származtatott ritmikus formula. Pál a kilikiai és szír egyházakban találkozott vele, és fejlesztette tovább. BEYER 2024, 17. o. Helmut Korn (Deissmann tanítványa) az apostoli atyáknál és a *Didakhé*-ban vizsgálta a páli recepciót. Általánosságban megállapította, hogy ezekben a szövegkorpuszokban a διὰ Χριστοῦ kifejezés kerül előtérbe, és a páli kifejezések használata a „Krisztus teste” kép irányában mutat fejlődést (KORN 1928, 12–26. o.).

³² DEISSMANN 1912, 116–117. o.

³³ Uo. 111. o.

lában összegződik: ἐν κυρίῳ (Χριστῷ) εἶναι. [...] Krisztus a Πνεῦμα absztrakciója, az új, keresztény életelv [...], [mely] mögött ott áll a Kyrios Christosnak [Úr Krisztus] az istentiszteleten és a közösség gyakorlati életében való élő megtapasztalása.”³⁴

Ez az egzisztenciális tapasztalás (Christusfrömmigkeit) abból fakad, hogy az Úr jelen van a keresztény kultuszban, beleértve a keresztséget és az úrvacsorát is.³⁵ A hívők ennek a valóságát tapasztalják meg. Így Pál Krisztus-miszticizmusa egyfajta kultuszi miszticizmus.³⁶

Alfred Wikenhauser szintén az Isten–ember kapcsolat misztikus volta, Krisztusban megélt misztériuma foglalkoztatja. Krisztus a hívők „életeleme”, egyfajta pneumatikus létezés.³⁷ Krisztusban lenni annyi, mint egy új létezés (Lebenssphäre) lenni.³⁸ Ennek ellentéte a testben, bűnben, világban való létezés (Róm 7,5; 8,8; Kol 2,20). Nem annyira a konkrét lokális jelentésről van szó, hanem arról, hogy az ember melyik erőterben él. Az ἐν prepozíciós szerkezet a hatalomnak, uralomnak, isteni erőnek való alárendelődést jelenti, azaz Krisztus erőterében, az ő befolyása, hatalma alatt lenni.³⁹ Ez több, mint (csak) vele lenni (σὺν Χριστῷ).⁴⁰

Az előbbieket nyomán járva Albert Schweitzer is megfogalmazta, hogy hogyan értelmezi Pál Krisztus-miszticizmusát. Nézeteiben különösen nagy szerepet kaptak a kultikus rítusok. A miszticizmus fogalma szerinte a „földi és földöntúli, időbeli és örök közötti szakadék meghaladása, amikor valaki – mint Pál is – külsőleg földi és időbeli, ám belsőleg a földöntúlihoz és örökhöz tartozónak gondolja magát.”⁴¹ Schweitzer úgy gondolta, hogy Pál Krisztus-miszticizmusa túlmutat a metaforán, és az ἐν Χριστῷ

³⁴ BOUSSET 1970 [1913], 153–157. o.

³⁵ Uo. 104. o.

³⁶ Bousset rámutat, hogy Pál jelentősége abban áll, hogy a kultuszban kifejeződő közösségi miszticizmust „áttranszponálta” az egyén személyes szintjére. A páli levelek bepillantást engednek abba a vallástörténeti szempontból fontos fejlődési szakaszba, amelyben az egyéni miszticizmusnak a kultuszi miszticizmus felőli (ki)alakulását érhetjük tetten. Lásd BOUSSET 1970 [1913], 157. o.

³⁷ Lásd a már említett párhuzamos használatot az ἐν Χριστῷ és az ἐν πνεύματι között.

³⁸ WIKENHAUSER 1956 [1928], 26–37. o. szerint az ἐν Χριστῷ előfordulások nagyrészt a hívő és a felmagasztalt Úr misztikus kapcsolatára utalnak: teljesen új életet kapnak, pl. Fil 3,9; Gal 3,26; Róm 6,11; Ef 5,8; Krisztusban szolgálnak vagy dolgoznak, pl. Róm 16,3.9.10.12; 1Kor 15,58; Kol 4,7; vagy mint Krisztus teste, az egyházhoz tartoznak (ilyenkor formulaként a „keresztény” melléknév helyett áll), pl. Gal 1,22; 1Thessz 2,14.

³⁹ WIKENHAUSER 1956 [1928], 36. o.

⁴⁰ LOHMEYER 1927, 218–257. o. Hasznos összefoglalás a témában BEYER 2024, 290–324. o. Lásd még DUNN 1998, 401–404.

⁴¹ SCHWEITZER 1955 [1930/1931], 1. o. (kiemelés tőlem – J.-M. E.). Schweitzer megközelítésében a miszticizmusnak a primitívától a fejlett szintig fokozatai vannak attól függően, hogy a földi és földöntúli feszültségében álló egyén vagy közösség milyen azonosulásokra képes. Lásd uo. 1–3. o.

nyelvezet egy különleges létállapotot ír le. Szerinte Pál a Krisztussal együtt való meghalást és feltámadást a keresztség hatékony cselekményében „valóságosan, nem imitatív reprezentációként” értette: a megkeresztelkedés során „a hívők titokzatos módon osztoznak Krisztus halálában és feltámadásában, ezáltal kiszakadnak a természetes létmódjukból, és az emberiség egy különleges csoportját alkotják”.⁴² Ebben áll az egyház gondolata, amely mint Krisztus teste, „egy személy kiterjesztéseként”⁴³ értendő: „...a Választottak és Krisztus ugyanazon a testi valóságon osztoznak [testi valóságban részesülnek].”⁴⁴ A megkeresztelkedés során az ember „beleoltódik Krisztus testi valóságába, elveszíti a létezésének egyedi jegyeit és természetes személyiségét. Ettől kezdve csupán Jézus Krisztus személyiségének egy manifesztációs formája lesz, ami uralja ezt a testet.”⁴⁵ Létezése *ἐν Χριστῷ*, azaz Krisztusban létező, vele, általa, benne élő lesz, mivel „a hívő egész lénye, egészen a legmindennapiabb gondolatáig és cselekedetéig [...] a misztikus élmény hatókörébe vonódik”.⁴⁶

Schweitzer úgy véli, hogy a páli miszticizmusban különleges fizikai egyesülésről van szó Krisztus és a kiválasztottak között. Sokak által vitatott érvelését azzal támasztja alá, hogy az *ἐν Χριστῷ* spirituális létállapot tulajdonképpen az *ἐν σαρκί* (hústestben) létállapotban realizálódik (Gal 2,20).⁴⁷ Ezzel azonban félresiklik az egész érvelés, mert Schweitzer összekeveri a tulajdonképpeni és a metaforikus test fogalmait.⁴⁸ Másrészt megkérdőjelezhető az az antropológiai kép is, amely szerint az egyedi emberi én a Krisztusba oltódáskor megszűnik (Schweitzernél ez a keresztség eseményében történik), és teste – mintegy személyiségcseré után – Krisztus személyiségének hordozója lesz.⁴⁹

James Dunn rávilágít,⁵⁰ hogy Schweitzer Pál teológiáját a cselekedetekből és hitből való megigazulás feszültsége felől értelmezi, és ezzel szemben tekint Pál miszticizmusára. Arra a következtetésre jut, hogy Pál éppen a Krisztus-tapasztalat

⁴² Uo. 16., 96. o. Vö. uo. 15–16., 96–97., 115–116., 125., 127. o.

⁴³ Uo. 116. o.

⁴⁴ A gondolat így folytatódik: „...a választottak egymással és Krisztussal egy olyan testi valóságban [corporeity] osztoznak, amely különleges módon bír a halál és a feltámadás erőivel, ennél fogva képesek felvenni a feltámadás létállapotát, még mielőtt a halottak általános feltámadása bekövetkezik.” Uo. 115. o. Schweitzer gondolatmenetének ez messzemenően vitatható állítása, amint sokan nem is értettek vele egyet. Vö. TURNER 2013, 268. o.

⁴⁵ SCHWEITZER 1955 [1930/1931], 125. o.

⁴⁶ E tekintetben a páli Krisztus-miszticizmus különbözik a hellenisztikus miszticizmustól. Uo.

⁴⁷ Uo. 127. o.

⁴⁸ TURNER 2013, 268. o. megjegyzi, hogy Pál kétértelműen használja a test szót: hol a halandó testre utal (1Kor 15,50), hol pedig a „lélekben való élet” ellentétéként, metaforikusan. A fogalmak egymásba való átváltódása jellemző Pálra, pl. 1Kor 10,16–17.

⁴⁹ TURNER 2013, 268. o. ezt „ordas platonizmusnak” nevezi.

⁵⁰ DUNN 1998, 392. o.

misztériuma miatt kényszerül rá, hogy újraértelmezze Jézus engesztelő halálát, ami-be beledolgozza a törvénytől való szabadság tanát. A hit általi megigazulás alapja a „Krisztusban” való megváltás (üdvözülés) és a benne való létezés misztériuma. A hit általi megigazulás ebből vezethető le, és ennél fogva másodlagos.⁵¹

A 20. század közepén a világégek során megtapasztalt szörnyűségek okozta megrendülés nem kedvezett a Pál miszticizmusáról szóló teológiai párbeszédnek.⁵² A teológiai felismerések értékelése a szentségi értelmezés kereteire korlátozódott (lásd keresztség, Krisztus teste),⁵³ majd a század második felére a hangsúly az emberi tapasztalásról egyre inkább a Lélek tapasztalására helyeződött át.⁵⁴ James Dunn a kilencvenes években új lendületet ad az *ἐν Χριστῷ* kifejezés szisztematikus vizsgálatának.⁵⁵ Ugyanaz hajtja, mint annak idején Deissmannt is: véleménye szerint ez a nyelvi kristály bizonyítja, hogy Pál teológiájában van létjogosultsága Krisztus-miszticizmusról beszélni. Dunn a maga egyszerű jelentésében használja a miszticizmus szót, mert az inkább csak felidézi, mintsem egyértelműen meghatározná Pál „Krisztusban”, „Krisztussal”, „Krisztus bennem” stb. kifejezéseinek konkrét jelentését.

Végso soron a páli metaforikus nyelvezet által sugallt, egy másik személybe misztikus módon való „belelányegülés”, „belefoglalódás”, „beletagozódás” (inkorporáció), „részesedés” (participatio) képi világa bontakozott ki az *ἐν Χριστῷ* motívum kutatási történetében. Pál szótériológiájának új értelmezési horizontját világította be ez a kifejezés.⁵⁶ A *participáció* névre⁵⁷ keresztelt értelmezési irányzat azóta a leg-szélesebb körben elfogadott irányzattá vált, igaz, az egyes páli perspektívák eltérő hangsúlyokkal viszonyulnak hozzá.

„καὶ ἡ κτίσις” – Az „új teremtes” antitetikus létezése Krisztusban

Az előző részben bemutatottuk, hogy az *ἐν Χριστῷ* szókapcsolat kutatástörténetében alapvetően az ontológiai tapasztalat misztériuma volt a fő mozgatórugó. Ráirányítottuk a figyelmet a jelentéseket konstruáló szintaktikai és pragmatikai összefüggésekre,

⁵¹ SCHWEITZER 1955 [1930/1931], 224–225. o.

⁵² A „miszticizmus” fogalmában nem született konszenzus, és ez problematikussá tette a szóhasználatot.

⁵³ DUNN 1998, 393. o.

⁵⁴ Uo. 393. o. Ennek háttérében a karizmatikus irányzatok megerősödése és a fejlődő országok ébredési hullámai álltak.

⁵⁵ Uo. 396–408. o.

⁵⁶ Az értelmezési irányzatról termékeny teológiai diskurzus indult E. P. SANDERS *Paul and Palestinian Judaism* című könyve megjelenésével (1977).

⁵⁷ TURNER szerint (2013, 272–273. o.) a *participatio* helyett megfelelőbb a „spirituális azonosulás” megnevezés, ugyanis nem minden esetben történik részesülés, amikor azonosulás viszont igen.

amelyekből a kutatók hagyománytörténeti – és olykor vallásfenomenológiai – következtetéseket is levontak. A következő részben az „új teremtés” antitetikus⁵⁸ létezéséről gondolkodunk, elsősorban John M. G. Barclay értelmezése alapján és főleg a Római levélből vett példákkal. Barclay a nézeteit és az exegetikai eredményeit *Paul and the Gift* (2015)⁵⁹ című könyvében mutatta be. A kereszteny ember ellentétekbe és ellentmondásokba feszített létezését leginkább a Krisztusban megmutatkozó isteni ajándék (χάρις) inkongruenciája⁶⁰ (összeférhetetlensége) fejezi ki. Barclay ezekkel a fogalmakkal igyekszik megragadni a misztériumot, amelyről Pál beszél.

Pál a hívő életét Jézus halálának és feltámadásának misztériumában értelmezi. Jézus halála a hívő számára az Istennel való megbékélés garanciája (κατηλλάγημεν τῷ θεῷ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ; Róm 5,10), feltámadása és élete pedig az üdvösség garanciája (σωθηρόμεθα ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ; Róm 5,10). Pál a keresztség képében szemlélteti ennek az új életvalóságnak a létrejöttét (Róm 6,1–11). Krisztus sorsára vetítve egyszerre ábrázolódik az „őember” megszűnése a keresztre feszítésben (Róm 6,6) és az „új ember” megteremtése a feltámadás reménységében: „Ha pedig meghaltunk Krisztussal, hisszük, hogy vele együtt élni is fogunk.” (Róm 6,8; vö. 6,4)⁶¹ Nem a krisztusi sors „utánzásáról” van szó, hanem a Krisztusban való „részesülésről” (participatio). A részesülés ontológiai tapasztalata misztérium. Azért misztérium, mert a hívő új élete nem hétköznapi létezés, hanem az ismert és felfogható világértelmezés, világérzékelés szempontjából egy „lehetetlenség” eredménye: Krisztus feltámadásában konstruálódott realitás. Ennek horderejét és energiáját Pál kozmológiai eseménynek tekinti. A mindenkori hívőt az ἐν Χριστῷ-tapasztalás alkotja meg, aki számára az új valóságértelmezés, új identitás és új etika az „új teremtés” kozmológiai és egzisztenciális kategóriáit jelenti. Az új természet, az érzelmek, a cselekedetek a Krisztusban való részesülés „csodás” megnyilvánulásai.

Pál a „feltámadás” (ἀνάστασις) lényegét a testek megváltásával írja le (στενάζομεν [...] τὴν ἀπολύτρωσιν τοῦ σώματος ἡμῶν; Róm 8,23). Az új élet és az új valóságértelmezés nem jelenti a halandó test levetkőzését (6,12). Ezért a feltámadás értel-

⁵⁸ Antitetikus: két vagy több dolog, gondolat, fogalom vagy entitás között lényegi ellentmondás, szembenállás vagy kontraszt áll fenn. *Idegen szavak szótára*, <https://idegen-szavak-szotara.hu/>.

⁵⁹ BARCLAY 2015.

⁶⁰ Barclay az Isten–ember kapcsolatot az isteni kegyelem (χάρις) dinamizmusával írja le. Ezt a dinamizmust hat aspektus jellemzi: 1. túláradó bőség (Superabundance); 2. elsődlegesség (Priority): az ajándék időzítése a címzett kezdeményezése előtt; 3. kivételes bánásmód (Singularity): az ajándékozó magatartását kizárólag jóindulat jellemzi (nem keveredik ítélkezéssel vagy haraggal); 4. hatékonyság (Efficacy): az ajándék hatása, az ajándék céljainak elérése; 5. inkongruencia (Incongruence): az ajándék adása értékre vagy érdemre való tekintet nélkül; 6. viszonzás nélkülség (Non-reciprocity) (kapcsolatot befejező): az ajándék kikerülése a kölcsönösség körforgásából. BARCLAY 2015, 66–78. o.

⁶¹ Az „új élet”, „új teremtés” sajátos páli elgondolásáról lásd BARCLAY 2015, 500–503. o.

mének a maga teljességében való megragadása a jövőbe tolódik (6,5; vö. Ef 2,5–6). Ennek a feszültségét érzékelteti Pál, amikor úgy fogalmaz, hogy a hívők Krisztussal együtt „halottak a bűnnek” ([ἐῖναι] νεκρὸς μὲν τῇ ἀμαρτίᾳ; 6,10) és „élnek Istennek” ([ἐῖναι] ζῶντας δὲ τῷ θεῷ; 6,11). Ebből következik, hogy a hívők olyanok, mint akik „halottakból élők” (ὡσεὶ ἐκ νεκρῶν ζῶντας; 6,13). Az életük forrása egy másik valóság, mint amelyben testileg jelen vannak: *„Ha pedig Krisztus bennetek van, bár a test halott a bűn miatt, a Lélek élet az igazság miatt. Ha pedig annak Lelke lakik bennetek, aki feltámasztotta Jézust a halottak közül, akkor az, aki feltámasztotta Krisztus Jézust a halottak közül, életre kelti halandó testeteket is a bennetek lakó Lelke által.”* (Róm 8,10–11)

Pál hangsúlyozza, hogy ez az „új élet” (6,4), az „új teremtés” nem származtatható az ember saját valóságából, nem valami önmegújulásról van szó. Pál több alkalommal kiemeli az új embernek az „újságát” és „másságát” a meglévőhöz képest (Gal 2,20). Ahogy az előző részben rámutattunk, Pál a Krisztusban való életet a Lélek működésének felelteti meg, nyelvileg is sok esetben felcserélhető kifejezésekkel (ἐν Χριστῷ, ἐν πνεύματι). A Krisztus feltámadásában gyökerező új, keresztény élet a Lélek gyümölcset termi, mert erejét – energiáját – a Lélektől kapja (Róm 5,1; 7,6). Ez nem szinergizmus (együttműködés), asszisztencia (segédkezés) vagy kooperáció (együttműködés), hanem a Lélek általi energizmus (belülről ható erő), annak a kisugárzása.⁶²

Róm 6–8-ban Pál érvelésének egyik legfőbb támpontja Jézus feltámadása (6,4.5.8.9; 7,4; 8,11). Ennek „stratégiai” okai vannak. Pál a feltámadásra hivatkozva az új életvalóság sajátosan paradox voltát hangsúlyozza a hívők számára: *„Ne uralkodjék tehát a bűn a ti halandó testetekben...”* (6,12); *„...életre kelti halandó testeteket is [a bennetek lakó Lelke által]”* (8,11); *„...a test halott a bűn miatt [a Lélek élet az igazság miatt]”* (8,10); *„[Kicsoda szabadít meg ebből] a halálra ítélt testből?”* (7,24) Pál ezekkel a biztatásokkal az eszkaton valóságát hozza közel a hívőkhöz: a hívők új élete már ebben a földi világban megnyilvánuló realitás. A hívők életét mint új teremtest nem a halál uralma, erőtere vagy perspektívája határozza meg többé. Nem szűnik meg azonban a bűn terhétől való szenvedés a testben. Ezért a két valóság összeférhetetlenségének (inkongruenciájának) feszültsége jellemzi a hívő életét.

Luther ezt a paradoxont, az egymás ellen törő, kettős keresztény életérzést a *simul justus et peccator* híres mondásában igyekezett megfogalmazni, Róm 7–8-at a keresztény élet két dimenziójának dialektikus ábrázolásaként olvasva.⁶³ Ugyanakkor

⁶² BARCLAY 2020a, 72. o.; bővebben uo. 69–74. o. és 2020b, 219–258. o.

⁶³ Luther olvasatához, amely a „megigazulás” és a „részesedés” fogalmát ötvözi, lásd CHESTER 2009, 315–37. o.

a páli célzathoz még közelebb visz minket Barclay olvasata, amely szerint a hívő egyszerre halott és élő, *simul mortuus et vivens*.⁶⁴ Miközben a hívő halandósággal megkötözött testben él, ő maga az új élet színtere is, Krisztusban Isten cselekvése. A hívő életében tehát leképeződik a keresztnak az az inkongruenciája, amelyet csak halál és élet, meddőség és termékenység (Róm 4,19–21), erőtlenség és erő (2Kor 12,9–10), értéktelenség és érték, ellenség és barát (Róm 5,9), idegen és testvér, szegénység és gazdagság (2Kor 8,9) stb. relációival tudunk jellemezni. Mindez Krisztusban a teremtő Isten erejével és a hívő számára megbékéltetett módon jelentkezik.

Néhány reflexió

A Krisztusban megélt keresztény élet paradoxona, antitetikus jellege arra ad lehetőséget, hogy a hívők – és a közösségek is – folyamatosan rácsodálkozzanak Isten felfoghatatlan ajándékára (χάρις), amelyet Krisztus személyében adott az embernek. Lehetőség, hogy folyamatosan rácsodálkozzunk arra, hogy ezt az ajándékot az ember nem érdemei szerint kapja, sőt kifejezetten akkor és ott „működik”, ahol az emberi lehetőségek véget érnek, vagy szóba sem kerülhetnek. Ez szükségszerűen szembe-sít minket a Krisztusra való egzisztenciális rászorultságunkkal, a Krisztus nélküli állapot mérhetetlen „csődjével” (bankruptcy⁶⁵), amely Krisztusban (ἐν Χριστῷ) a *creatio ex nihilo* aktusában az ember szemszögéből a *nihil* elismerését jelenti. Ugyanakkor Isten szemszögéből szükségszerűen szembesít minket annak a veszteségnek a tragikumával – ami az ember felbecsülhetetlen értékét mutatja Istennél –, hogyha valaki nem él az élete lehetőségével.⁶⁶

Pál nem tagadja el a keresztt terhét, sem a felelősséget, sem az isteni, sem az emberi oldalról nézve. Az „új teremtés” Krisztusban, végső soron azáltal, hogy az érem – vagy inkább a keresztt – két oldalára folyamatosan reflektál, isteni önkinyilatkoztatásában élhet. Nagy misztérium ez.

⁶⁴ Ez az értelmezés akkor következik, ha Róm 7,7–25-ben Pál még a hitre jutás előtti „testben” való életről beszél, nem pedig a hívő élet egy folyamatos aspektusáról. BARCLAY 2015, 502. o.

⁶⁵ BARCLAY 2015, 383. o.: „Hardly some other human capacity or some inherent token of worth, but »faith in Christ« – the acknowledgement that the only thing of value is Christ himself. Faith is not an alternative human achievement nor a refined human spirituality, but a declaration of bankruptcy, a radical and shattering recognition that the only capital in God’s economy is the gift of Christ crucified and risen. Faith directed to, and centered on, Christ recognizes, under the impact of the good news, that there is no element of value locatable in the human being. It invests everything in the only capital that counts: Christ.” A megállapítás súlyához hozzá kell tennünk, hogy Barclay megfogalmazása abban a konstrukcióban érvényes, amelyben Istennek viszont felfoghatatlan érték minden egyes ember, akiről nem mond le.

⁶⁶ Lásd az előző megjegyzést.

Összegzés

A tanulmányban átfogó pillantást vetettünk a Krisztus-tapasztalás misztériumának kozmológiai újraértelmezést (páli epochális gondolkodás) és teológiai diskurzust inspiráló hatásaira (ἐν Χριστῷ-kutatás). A harmadik részben összefoglaló jelleggel megvilágítottuk a legújabb páli értelmező perspektíva néhány alapfogalmát (anti-*tetikus létezés, inkongruencia*), ami John M. G. Barclay nevéhez fűződik. Ehhez fűződően reflektíven értékeltük ennek a perspektívának azt az erősségét, amely Krisztus felbecsülhetetlen értéke mellett felmutatja az ember felbecsülhetetlen értékét is Isten szempontjából.

Felhasznált irodalom

- Ágostai hitvallás. Ford. Bódi Emese – Reuss András. Budapest, Luther Kiadó, 2008. (Konkordiakönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 2.)
- A magyar nyelv értelmező szótára. MTA Nyelvtudományi Intézet – Akadémiai Kiadó – Arcanum Kéziróarchívum. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/m-3C77D/misztarium-1-3FDC9/>. (Megtekintés: 2025.02.23.)
- BARCLAY, John M. G.: *Paul and the Gift*. William B. Eerdmans, Grand Rapids, 2015.
- BARCLAY, John M. G.: Gift Perspective Response to Pitre. In: Scot McKnight – B. J. Oropeza (szerk.): *Perspectives on Paul. Five Views*. Baker Academic, Grand Rapids, 2020a. 69–74. o.
- BARCLAY, John M. G.: The Gift Perspective on Paul. In: Scot McKnight – B. J. Oropeza (szerk.): *Perspectives on Paul. Five Views*. Baker Academic, Grand Rapids, 2020b. 219–258. o.
- BEYER, Barbara: *Determined by Christ. The Pauline Metaphor 'Being in Christ'*. Brill, Leiden–Boston, 2024. (Supplements to Novum Testamentum 191.) <https://doi.org/10.1163/9789004686199>
- BOUSSET, Wilhelm: *Kyrios Christos. Geschichte des Christusglaubens von den Anfängen des Christentums bis Irenaeus*. 2. kiad. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1921 [1913]. (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments 21.)
- BOUSSET, Wilhelm: *Kyrios Christos. A History of the Belief in Christ from the Beginnings of Christianity to Irenaeus*. Abingdon Press, Nashville, 1970 [1913].
- BÖHLIG, Hans: Ἐν κυρίῳ. In: Hans Windisch (szerk.): *Neutestamentliche Studien. Georg Heinrici zu seinem 70. Geburtstag (14. März 1914) dargebracht von Fachgenossen, Freunden und Schülern*. J. C. Hinrichssche Buchhandlung, Leipzig, 1914. (Untersuchungen zum Neuen Testament 6.) 170–175. o.
- CERFAUX, Lucien: *The Christian in the Theology of St. Paul*. Chapman, London, 1967.
- CHESTER, Stephen: It Is No Longer I Who Live. Justification by Faith and Participation in

- Christ in Martin Luther's Exegesis of Galatians. *New Testament Studies*, 55. évf. 2009/3. sz. 315–337. o. <https://doi.org/10.1017/S002868850900023X>
- CONGAR, Yves: *I Believe in the Holy Spirit*. The Crossroads Publication Company, New York, 1997.
- DEISSMANN, Adolf: *Die neutestamentliche Formel „in Christo Jesu“*. Elwert, Marburg, 1892.
- DEISSMANN, Adolf: *Saint Paul. A Study in Social and Religious History*. Ford. Lionel R. M. Strachan. Hodder and Stoughton, New York – London, 1912.
- DELIEUTRAZ, Lucien: *De l'importance de l'expression ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ dans Saint-Paul*. Szakdolgozat. J. Studer, Genève, 1899.
- DOBSCHÜTZ, Ernst von: Zeit und Raum im Denken des Urchristentums. *Journal of Biblical Literature*, 41. évf. 1922/3–4. sz. 212–223. o. <https://doi.org/10.2307/3260097>
- DUNN, James D. G.: *The Theology of Paul the Apostle*. Eerdmans, Grand Rapids, 1998.
- FILLMORE, Charles J.: Pragmatics and the Description of Discourse. In: uő – Robin Lakoff – George Lakoff (szerk.): *Berkeley Studies in Syntax and Semantics*. 1. köt. University of California, Berkeley, 1974. 1–21. o.
- KORN, Helmut: *Die Nachwirkungen der Christusmystik des Paulus in den Apostolischen Vätern*. Universitätsverlag von Robert Noske, Borna–Leipzig, 1928.
- KÜHNER, Raphael – GERTH, Bernhard: *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*. 2/1. köt. *Satzlehre*. Verlag Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1904. Reprint: 1992.
- LOHMEYER, Ernst: Σὺν Χριστῷ. In: *Festgabe für Adolf Deissmann zum 60. Geburtstag 7. November 1926*. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1927. 218–257. o.
- MAYWALD József – VAYER Lajos – MÉSZÁROS Ede: *Görög nyelvtan*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018.
- MORRIS, Charles W.: *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago University Press, Chicago, 1938.
- MOULTON, James Hope – MILLIGAN, George: *The Vocabulary of the Greek Testament. Illustrated from the Papyri and Other Non-Literary Sources*. Eerdmans, Grand Rapids, 1957.
- PARISIUS, Hans-Rudolf: Über die forensische Deutungsmöglichkeit des paulinischen ἐν Χριστῷ. *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche*, 49. évf. 1958/1. sz. 285–288. o. <https://doi.org/10.1515/zntw.1958.49.1.285>
- SOMMERLATH, Ernst: *Der Ursprung des neuen Lebens nach Paulus*. 2. kiad. Dörffling & Francke, Leipzig, 1927.
- SCHLEIERMACHER, Friedrich: *A vallásról*. Ford. Gál Zoltán. Osiris, Budapest, 2000.
- SCHMIDT, Traugott: *Christus in uns – Wir in Christus. Ein Beitrag zur paulinischen Anschauung von der Gegenwart Christi*. G. Plätzsche Buchdruckerei Lippert & Co., Naumburg an der Saale, 1913.
- SCHWEITZER, Albert: *The Mysticism of Paul the Apostle*. 2. kiad. Ford. William Montgomery B. D. The Macmillan Company, New York, 1955 [1930/1931].
- TURNER, Geoffrey: „...whether in the body or out of the body I do not know” (2 Cor 12,2). Paul's so-called Mysticism. *ET-Studies*, 4. évf. 2013/2. sz. 265–277. o. <https://doi.org/10.2143/ETS.4.2.3007282>

- WEISS, Johannes: Paulinische Probleme II. Die Formel ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Zugleich Besprechung der Schrift von A. Deißmann: Die neutestamentliche Formel „in Christo Jesu“. *Theologische Studien und Kritiken*, 69. évf. 1896. 7–33. o.
- WEISS, Johannes: *Das Urchristentum*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1917.
- WIKENHAUSER, Alfred: *Die Christusmystik des Apostels Paulus*. 2. kiad. Herder, Freiburg im Breisgau, 1956 [1928].
- WIKENHAUSER, Alfred: *Pauline Mysticism. Christ in the Mystical Teaching of St. Paul*. Ford. Joseph Cunningham. Herder and Herder, New York, 1960.
- WHITELEY, D. E. H.: *The Theology of St Paul*. Blackwell, Oxford, 1964.
- WOLTER, Michael: *Rechtfertigung und zukünftiges Heil. Untersuchungen zu Rom. 5.1–11*. De Gruyter, Berlin, 1978. (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 43.)

Internetes hivatkozások

- A határozók. *Gépeskönyv*, https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/31Lakatos/Digi_TK_v2/Linkek/130-159.htm. (Megtekintés: 2025. február 21.).
- Szintagmatan. *Gépeskönyv*, https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/31Lakatos/Digi_TK_v2/Szintagmatan/szint_es.htm. (Megtekintés: 2025. február 23.).
- Idegen szavak szótára*, <https://idegen-szavak-szotara.hu/>. (Megtekintés: 2025. február 23.)